

9.Sınıf Coğrafya Yerleşmelerin Gelişimi - Yerleşme Doku ve Tipleri Konu Anlatımı

Yerleşmelerin Gelişimini Etkileyen Faktörler

Yeryüzünün insan tarafından değiştirilmiş ve değiştirilmekte olan görünümünü inceleyen coğrafya dalına Beşerî Coğrafya denir. İnsanların çevrede yapmış olduğu tarımsal faaliyetler, ulaşım, sanayi, turizm, nüfuslanma ve yerleşme gibi faaliyetlerin her biri beşeri doku olup Beşeri Coğrafyanın konularını oluşturur.

Beşeri Coğrafya ile ilgili ilk fikirlere Eski Çağ düşünür ve gezginlerinin eserlerinde rastlanmaktadır. Örneğin, bir Eski Çağ düşünürü olan Aristo'ya göre doğal kaynakların kısıtlı olduğu bölgelerde devlet kurmanın zorluğuna ve kurulanların egemenlik sürelerinin fazla uzun sürmeyeceğine dikkat çekilmiştir. Bu görüş, günümüzde de geçerliliğini koruyan Beşeri Coğrafya kapsamındaki Siyasi ve Ekonomik Coğrafyanın temellerini oluşturmaktadır.

Günümüzdeki Beşerî Coğrafya anlayışında insan ve çevre ilişkileri birlikte incelenir. Yani tek başına insan ya da tek başına çevre ele alınmaz. Beşerî Coğrafya araştırmalarında, topluma dönük ve ekonomik sorunlara çözümler önerecek sonuçlara varmaya çalışılır. Toplumların gelişmesini güçleştiren ya da geciktiren çevre faktörleri tamamen doğal çevre faktörleri değildir. Bu faktörlerin yanında insan eseri olan beşerî faktörler de vardır.

Daha önceleri doğal faktörlerle değiştirilmekte olan çevre, insanın yaratılışıyla birlikte beşerî dokuların oluşmasına neden olan yeni bir faktörle karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta yer kabuğu üzerinde avcılık ve toplayıcılık gibi sınırlı olan beşeri faaliyetlerin çevreyi değiştirme etkisi yok denecek kadar azdı.

İnsanların tarımı keşfetmeleri ve buna bağlı olarak yerleşik hayata geçmeleriyle çevre üzerindeki değiştirici etkileri artmıştır. Tarım devrimiyle birlikte insanlar toprağı ekip dikmeye başlamıştır.

Ayrıca yabani hayvanları evcilleştirerek onlardan yararlanmaya başlamıştır. Önceleri, alçak ovalar ve akarsu boylarında gelişen tarım faaliyetleri, nüfusun artmasıyla birlikte giderek yüksek ova ve platolar ile dağların eteklerine doğru genişlemiştir. Yüz yıllarca devam edegelen bu süreç çevreyi geniş boyutlarda değiştirmektedir.

İnsanlık tarihinin ilk önemli devrimi niteliğindeki tarım devriminin çevrede yol açtığı bu değişikliklere sonraki süreçte, ikinci büyük devrim kabul edilen sanayi devriminin yol açtığı değişiklikler eklenmiştir. Sanayi devrimiyle birlikte fabrikalar kurulmuş, kas gücü yerine makine kullanımı yaygınlaşmış, maden yatakları ve ormanlar işlenmeye başlamış, yollar, köprüler, tüneller, limanlar inşa edilmiş böylece çevre değişimi hızlanmıştır.

Sonuç olarak, bütün bu değişmelerin temelinde doğal çevre faktörleri ile birlikte insan faktörü bulunmaktadır. İnsanın yaratılışıyla birlikte başlayan, giderek belirginleşen ve doğrudan insanın rolü ve faaliyetlerinin sonucu olan çevre değiştirici faktörler, çevre bozulmaları değişim sürecinin temel kaynağı durumundadır.

İlk Yerleşmeler ve Değişim

Yerleşme, en dar anlamıyla oturlan ve barınılan bir yer demektir. Bu anlamıyla ele alındığında insanların tarih boyunca barındıkları mağara, ağaç kovuğu, çadır, villa, çiftlik, apartman dairesi ve gökdelen gibi çeşitli barınaklar akta gelmektedir. Geniş anlamda ise yerleşme, insanların çeşitli ekonomik faaliyetlerde buldukları bölge olarak tanımlanır.

Yerleşmelerin Farklılaşması

İnsanlar, tarih boyunca sürdürdükleri faaliyetlere ve doğal çevreye bağlı olarak çeşitli yerleşmeler kurmuştur. Bu yerleşmeler zaman içindeki gelişmelere bağlı olarak değişmeye uğramıştır.

İlk insanlar barınak olarak mağara ve ağaç kovuklarını seçmişlerdir. Yerleşik hayatın olmadığı bu dönemde, insanlar yaşamlarını küçük gruplar hâlinde ve göçebe olarak sürdürmüşlerdir. Geçimlerini ise avcılık ve toplayıcılık yaparak sağlamışlardır.

Sonraki süreçte insanlar, göç etmeden yaşanacak doğal koşullara uygun ortamlar bulmuşlardır. İlk yerleşim bölgeleri olan bu ortamlar akarsu boyları ve su kaynaklarının çevresidir. Bu bölgelerin yerleşim yeri olarak seçilmesinde insanların tarımı keşfetmeleri ve hayvanları evcilleştirmeleri etkili olmuştur.

Bu faaliyetler sayesinde göçebe yaşam sona ermiş ve yerleşik hayat başlamıştır. İnsanlar kerpiç ve çeşitli doğal malzemelerden evler inşa etmiş, köyler oluşmuştur. İnsanların ihtiyacına yönelik toprak kap kacak yapımıyla uğraşan zanaatkârlık ortaya çıkmıştır. Zanaatkârlarla çiftçilik yapan insanlar arasındaki alışverişlerde takas (mal değişimi) yöntemi kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumun zamanla gelişmesiyle köyler büyüyerek şehirlere dönüşmüş ve ticaret faaliyetlerinin yoğun olduğu ticaret şehirleri doğmuştur.

Ticari faaliyetlerin gelişmesiyle, insanların yeni bölgelere ulaşma isteği artmış, kara ve deniz ulaşımı önem kazanmıştır. Bu durum deniz kıyılarında yerleşmelerin ve limanların kurulmasına neden olmuştur. Böylece liman şehirleri ortaya çıkmıştır. İzmir'in Selçuk ilçesinde yer alan Efes ve Aydın'ın Didim ilçesinde yer alan Milet, buldukları dönemin önemli liman şehirleridir. Ancak, söz konusu şehirlerin buldukları körfezlerin zamanla akarsuların taşıdığı alüvyonlarla dolması sonucu, bu şehirler kıydan çok içerde kalmış böylece günümüzde önemini kaybetmiştir.

Günümüzdeki liman şehirleri ise daha büyük şehirler özelliğindedir. Rotterdam (Hollanda), Hamburg (Almanya), Sidney (Avustralya), Karaçi (Pakistan) ve Barselona (İspanya) bu tür şehirlere birer örnektir.

Dünya nüfusunun zamanla artması şehirlerin kalabalıklaşmasına ve devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Şehirlerin bir bölümü kurulan devletlerin yönetim merkezi durumuna gelmiş ve idari şehirler oluşmuştur. Örneğin Roma, tarihte önemli bir yeri olan Roma İmparatorluğu'na başkentlik yapmış ve günümüzde de İtalya'nın başkenti olarak idari şehir özelliğini devam ettirmektedir.

Edirne, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerin gelişmesinde de çeşitli dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'na başkent olmalarının önemli bir etkisi vardır.

Şehirlerin kurulmasında ve gelişmesinde ekonomik etkinliklerin yanı sıra inanışların da etkisi olmuştur.

Özellikle tek tanrılı dinlerin yayılmasında rol oynayan peygamberlerin yaşadığı yerler dinî şehirler olarak gelişme göstermiştir. Buralarda kurulan kutsal mekanlar, bu şehirlere olan ilginin yıllarca devam etmesinde etkili olmuştur. Mekke, Medine, Kudüs ve Vatikan gibi şehirler günümüzde de önemini korumaktadır.

İlk yerleşim bölgeleri olan Mezopotamya (İlk Çağ' da Dicle ile Fırat nehirleri arasında kalan bölge), Mısır, Kuzey Çin ve Kuzey Hindistan gibi bölgelerde kurulan şehirlerin büyük bölümü askerî ve dinî ihtiyaçlara yönelik olarak kurulmuştur. Tarihte bilinen ilk yerleşim yeri, Mezopotamya'daki Ur şehridir. Bu bölge bugünkü Irak sınırları içindedir.

XVIII. yüzyılda sanayi devriminin gerçekleşmesiyle bazı tarihi şehirler zamanla sanayi ve maden şehirleri durumuna gelmiştir. Özellikle taş kömürü, demir cevheri, petrol ve altın gibi değerli madenlerin çıkarıldığı bölgelerde nüfuslanmanın artmasına bağlı olarak maden şehirleri oluşmuştur.

Maden şehirleri içinde özellikle demir cevheri ve taş kömürü gibi sanayi için önemli olan yer altı kaynaklarının çıkarıldığı şehirler, çeşitli sanayi tesislerinin kurulmasıyla zamanla gelişerek sanayi şehirleri durumuna gelmiştir. Almanya, İngiltere, ABD, Japonya, İtalya, Fransa ve Kanada gibi Dünya'da sanayinin en çok geliştiği ülkelerde bu tür şehirler yaygındır.

Çağdaş ihtiyaç ve gelişmelerin etkileriyle zamanla yeni fonksiyonlar gelişmiş ve bunlara bağlı çeşitli şehir tipleri ortaya çıkmıştır. İnsanların gezme, görme ve dinlenme amaçlarına yönelik gelişen turizm faaliyetlerinin yoğunlaştığı turizm şehirleri ile son yıllarda yalnızca bilimsel araştırma merkezlerinin yer aldığı teknoloji şehirleri bu tür şehirlerdir.

Günümüzdeki büyük şehirlerde sanayi, tarım, ticaret, kamu hizmetleri, kültür, turizm, ulaşım ve madencilik gibi birçok etkinlik bir arada bulunur. Bu nedenle bu şehirler, tek bir fonksiyona bağlı olarak gelişen şehirler değildir.

Yerleşmeyi Sınırlandıran Faktörler

Dünya üzerinde yerleşme alanlarının dağılışı çok düzenli değildir. Bazı bölgelerde yerleşme alanları daha sıkken, bazı bölgelerde oldukça seyrekler. Yeryüzünde yerleşme alanlarını sınırlandıran başlıca faktörler şunlardır:

a. Denizler

Dünya yüzeyinin büyük bir bölümü (% 71) denizlerle kaplıdır. Yerleşme alanlarının karalar üzerinde olduğu düşünülürken, yeryüzündeki yerleşme alanları üzerinde en önemli sınırlandırıcı etkenin denizler olduğu anlaşılmaktadır.

b. Kutuplar

Kutup noktaları ve çevresindeki bölgeler sıcaklığın yıl boyunca 0 °C'nin altında olduğu, bitki örtüsünün bulunmadığı, işlenecek tarım toprağının olmadığı ve deniz seviyesine kadar inmiş buzul alanlarının yaygın olduğu bölgelerdir. Bu koşullar yerleşme için uygun değildir. Yeryüzünde yerleşik hayatın olmadığı tek kıta Güney Kutbu'ndaki Antarktika'dır. Kuzey Kutup Dairesi içinde kalan ve yukarıdakilere benzer koşulların görüldüğü Grönland, Alaska, Kanada'nın kuzeyi, Sibirya ve İskandinavya'nın kuzeyi yeryüzünün en seyrek nüfuslu yerleridir.

c. Yükselti

Yeryüzünün yüksek kesimlerinde sıcaklık, yağış ve nem alçak kesimlere göre daha azdır. Bu durum insan yaşamını güçleştirici bir faktördür. Bu nedenle yeryüzündeki yerleşmeler alçak düzlükler, ovalar ve deniz kıyıları gibi alanlarda kurulur. Yükseltiye bağlı olarak yerleşmelerin sona erdiği yerlere yerleşmenin yükselti sınırı denir. Ekvatorial bölgede yükseltisi 1000 - 3000 metre arasında olan bölgeler yerleşmeye daha uygunken bu sınır kutuplara doğru gidildikçe azalır.

d. Yer Şekilleri

Arazinin yüksek olmasının yanı sıra engebeli olması ulaşım olanaklarını ve tarım alanlarını sınırlandırdığından yerleşim alanları üzerinde de sınırlandırıcı bir faktördür. Örneğin, yeryüzünün en yüksek ve engebeli sahası olan Himalayalar yeryüzünün en seyrek nüfuslu yerleri arasındadır.

e. Kuraklık

Yeryüzünde sıcaklığın yüksek buna karşılık yağışın yetersiz olduğu sahalarda kuraklık baş gösterir.

Özellikle çöller yüksek sıcaklık ve yağış azlığı nedeniyle su kaynaklarının çok sınırlı olduğu, verimsiz toprakların bulunduğu alanlardır. Bu nedenle bu gibi alanlarda yerleşmeler oldukça sınırlıdır. Bu alanlardaki az sayıda yerleşmelere vaha adı verilen sulak alanlarda rastlanır. Dönenceler çevresindeki çöller (Büyük Sahra, Kalahari, Meksika, Avustralya çölleri) ve Asya'nın iç kesimlerindeki çöller (Kızıl- kum, Karakum, Gobi ve Taklamakan) kuraklık nedeniyle yeryüzünün en seyrek nüfuslu yerleri arasındadır.

f. Bataklıklar ve Gür Ormanlar

Yeryüzünde bataklıkların ve gür ormanların en yaygın olduğu alanlar ekvatorial bölgede yer alır. Ekvatorial bölgedeki alçak sahalarda sıcaklık ve yağışın fazla olması bu durumun başlıca nedenleridir. Bu gibi alanlar tarıma elverişsiz olduğundan, ulaşım geçit vermediğinden yerleşme için uygun olmayan alanlardır. Bu nedenle bataklıkların ve gür ormanların yer aldığı Amazon Havzası ve Kongo Havzası yeryüzünün seyrek nüfuslu yerleri arasındadır.

Yerleşme Tipleri

Yeryüzündeki yerleşmeler kırsal yerleşmeleri ve şehir yerleşmeleri olmak üzere iki grupta toplanır. Bu yerleşimlerin gruplandırılmasında; nüfus miktarı, idari yapı, iş bölümü ve ekonomik faaliyet türü gibi faktörler ölçüt kabul edilen başlıca kriterlerdir.

1. Kırsal Yerleşmeler

Genellikle az nüfuslu olan bu yerleşmelerde insanlar geçimlerini tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle sağlar. Bu yerleşmeler köy altı yerleşmeleri ve köyler olmak üzere iki grupta toplanır.

a. Köy Altı Yerleşmeleri

Beşerî ve ekonomik nedenlerle köylerden ayrılanların kurduğu köylerden daha küçük olan, tek ev ile köy arasında geçiş tipi olan yerleşmelerdir. Büyük bir bölümü geçici (mevsimlik) olan bu yerleşmelerin bazıları zamanla sürekli yerleşmeler hâline gelebilmektedir.

Bu yerleşmelerin oluşmasında; tarım alanlarının birbirinden uzak ve parçalı olması, hayvanlar için otlak temini ile devlet arazilerinin topraksız aileler tarafından kullanılması gibi faktörler etkili olmuştur.

Bu tür yerleşmelerin başlıcaları; mahalle, yayla, çiftlik, mezra, kom, oba, ağıl, divan, dam, bağ evi, dalyan ve yazlık sitelerdir.

b. Köy Yerleşmesi

Kır yerleşmelerinin en büyüğüne köy adı verilir.

Köyler ibadethane, okul, otlak, yayla ve orman gibi ortak malları olan, toplu ya da dağınık olarak insanların tarlaları, bağları ve bahçeleriyle birlikte oluşturdukları yerleşmelerdir. Bu yerleşmelerde tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık gibi küçük çaplı ekonomik faaliyetler sürdürülür.

2. Kentsel Yerleşmeler

Nüfusu 10 binden fazla olan yerleşmeler ya da çalışan nüfusunun yandan fazlası tarım dışı sektörlerle uğraşan yerleşmeler kent (şehir) olarak adlandırılır. Şehir yerleşmeleri nüfuslarının fazlalığı, kapladıkları alanın genişliği ve ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğiyle kır yerleşmelerinden ayrılır.

Şehir yerleşmelerinde genel olarak sanayi, madencilik, ticaret, ulaşım, bankacılık, kamu hizmetleri ve turizm gibi faaliyetler ön plandadır. İş bölümü belirgindir. İş olanakları daha fazladır.

Kesin bir sınır olmamakla birlikte genellikle nüfusları 100.000'den az olan kentler küçük kent, nüfusu 100.000 - 1.000.000 arasında olanlar büyük kent, nüfusu 1.000.000 - 10.000.000 arasında olanlar metropoliten kent ve nüfusu 10.000.000'dan fazla olanlar megakent olarak adlandırılır.

Yerleşme Dokuları

Yerleşme bölgesini oluşturan konutların dağılışı yerleşmenin dokusunu oluşturur. Bu dağılışı üzerinde yer şekilleri, su kaynakları, akarsular, denizler, göller ve ovalar gibi birçok faktör etkilidir.

1. Toplu Yerleşme

Şehir yerleşmeleri toplu yerleşmelerdir. Bu durum üzerinde en çok etkili olan faktörler sanayi faaliyetlerinin yoğunlaşması ve ulaşım olanaklarının gelişmişliğidir. Ancak, köy yerleşmelerinin toplu olmasında daha çok doğal faktörler etkilidir. Toplu köy yerleşmeleri, genelde arazinin düz olduğu ve su kaynaklarının sınırlı olduğu yerlerde görülür.

2. Dağınık Yerleşme

Dağınık yerleşmelerde evler birbirinden uzak olarak yapılmıştır. Evler arasında metrelerce uzaklık vardır. Arazinin çok engebeli olduğu, su kaynaklarının bol ve dağınık olduğu yörelerde bu tür köy yerleşmeleri yaygındır.

3. Çizgisel Yerleşme

Akarsu ya da yol boylarında bir hat şeklinde gelişen yerleşmelerdir.

4. Dairesel Yerleşme

Ovalar gibi yer şekillerinin az engebeli olduğu sahalarda yerleşme çekirdeklerinin bir meydan etrafında toplandığı yerleşmelerdir. Bu gibi yerleşmelerde merkezde yer alan bir meydan ve bu meydanda okul, ibadethane, idari merkez, çarşı vb. yapılar görülür.

5. Kıyı Yerleşmesi

Deniz ya da büyük göllerin kıyıları boyunca gelişme gösteren yerleşmelerdir. Bu tür yerleşmelerin yayılış alanı daha çok kıyı boyudur.

Mesken Tipleri

İnsanların barınma, korunma ve çalışma gibi ihtiyaçlarını karşıladığı tüm yapılara mesken (konut) adı verilir. Meskenlerin tipleri üzerinde toplumun sosyal ve ekonomik özellikleriyle doğal çevre etkili olmaktadır.

Kırsal yerleşmelerdeki mesken tiplerinin yapımında kullanılan malzemeler üzerinde daha çok doğal çevre etkili olur. Yer şekilleri, iklim, bitki örtüsü ve arazi yapısı doğal çevre etkisini oluşturan başlıca etkenlerdir. Gerek kırsal alandaki gerekse şehirlerdeki mesken tipleri üzerinde sosyal ve ekonomik özellikler de etkili olmaktadır. Kişilerin gelir düzeyinin iyi olması, beğenisi ve teknolojik imkânlar meskenlerin yapımında kullanılan malzemeleri ve mesken tiplerini etkiler.

1. Ahşap Meskenler

Ağaç malzeme kullanılarak ya da ağaçların üst üste konulmasıyla yapılan meskenlerdir. Ahşap meskenlere daha çok ormanların yaygın olduğu bölgelerdeki kırsal yerleşmelerde rastlanır.

2. Toprak Meskenler

Kırsal yerleşmelerde yağışın yetersiz olması nedeniyle ev yapımı için yeterli ağaç yoktur. Bunun yerine temel yapı malzemesi olarak toprak kullanılır.

Toprak evlerin en yaygın tipi kerpiç evlerdir. Bu evlerin yapı malzemesi olan kerpiç, killi toprakların samanla karıştırılmasıyla yapılan harcın dikdörtgen prizma şeklindeki kalıplarda kurutulmasıyla elde edilir. Bu şekilde elde edilen kerpiçlerle evin duvarları örülür.

3. Taş Meskenler

Dayanıklılığı nedeniyle mesken yapı malzemesi olarak tercih edilen taş, kırsal kesimlerdeki meskenlerin yapımında başka malzemelerle birlikte ya da tek başına kullanılmaktadır. Orman örtüsünün bulunmadığı yüksek yaylalar ve dağlardaki kırsal meskenler genelde taştan yapılmıştır. Bölgelerin arazi yapılarındaki taş türlerine göre çeşitli taş mesken tipleri ortaya çıkmıştır.

4. Betonarme Meskenler

Son yıllarda gelişen teknoloji ve ekonomik durumun iyileşmesi gibi nedenlerle yeni yapı yöntemleriyle yapılan meskenler yaygınlaşmaktadır. Tuğla, briket, ve gaz beton gibi çeşitli yapı malzemelerinin kullanıldığı, kolonlarının ve tavanlarının çimento ağırlıklı harç olan beton malzeme ve demirlerle yapıldığı betonarme adı verilen meskenler, günümüzde özellikle şehirlerde görülen en yaygın mesken tipidir. Bu meskenler genelde çok katlı olarak yapılmaktadır.

Bu meskenlerin yanı sıra, duvar, çatı, kapı, pencere gibi meskenlerin temel bölümlerinin fabrikalarda üretildiği ve montaj tekniğiyle yapılan prefabrik meskenler de yaygın olarak görülen mesken türlerinden biridir.

5. Diğer Meskenler

Dünya üzerinde iklim, bitki örtüsü ve yer şekilleri gibi doğal faktörlerin farklılık göstermesine bağlı olarak özellikle kırsal alanlarda, her biri küçük çaplı barınak niteliğinde meskenler de bulunur. Örneğin, kutuplara en yakın yerleşim bölgelerinde yaşayan Eskimoların kar ve buz kullanarak yaptığı iglo adı verilen küçük barınaklar yer alır.

Volkan tüflerinin yumuŐak olmaları nedeniyle kolayca Őekillendirilebilmeleri, bu tür malzemelerin bulunduğu bölgelerde doğal barınakların yapılmasına neden olmuştur. Örneğin, Kapadokya Yöresindeki peri bacalarının bir bölümü bu Şekilde mesken olarak kullanılmaktadır.

Ekvatorial kuŐakta sıcak iklim koŐulları nedeniyle, özellikle ormanlık alanlarda çeşitli bitkilerin malzeme olarak kullanılmasıyla yapılan k  uk kulübelere rastlanabilmektedir.